

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ**

КІРАЛЬ Агнета Йосипівна

УДК 159. 923: 343.85-053. 6

**ФОРМУВАННЯ ЗДАТНОСТІ ДО ПРОТИСТОЯННЯ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Марусинець Мар'яна Михайлівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, професор кафедри
психології і педагогіки (м. Київ).

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання НАПН України,
директор (м. Київ);

кандидат психологічних наук, доцент
Павелків Віталій Романович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
декан психолого-природничого факультету
(м. Рівне).

Захист відбудеться “31” травня 2018 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.451.02 в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9, 5-й поверх, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися на сайті www.ipood.com.ua та у бібліотеці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

Автореферат розіслано “28” квітня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. М. Ігнатович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Трансформації, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя України, поряд з позитивними тенденціями призводять до соціально-економічної нестабільності, психологічної дезорієнтації і дезадаптації, послаблення ціннісних орієнтацій тощо. Найбільш чутливими до таких змін є підлітки. Несформованість правових поведінкових характеристик нерідко ставить їх в ситуації агресивності, конфліктності, криміногенного впливу. Саме тому особливої ваги набуває проблема формування у них здатності до протистояння криміналізації.

Психологічний контекст феномену “делінквентна поведінка” (поведінка з елементами злочинності, або така, що відхиляється від норми) склали спеціальні дослідження з кримінології, наркології, суїцидології, які тривалий час вивчають форми дезорганізації індивіда в групі (девіантів і делінквентів) або в соціумі.

Теоретико-методологічні основи індивідуально-типологічної та психологічної складових особистості підлітка розглядалися в дослідженнях І. Беха, Г. Костюка, С. Максименка, В. Рибалка, В. Татенка та ін. Викликають також науковий інтерес праці з підліткової делінквентності: особливості делінквентної (В. Васильєв, М. Єнікеєв, Н. Максимова, В. Менделевич, А. Столяренко, В. Татенко, Р. Frick, I. Sarason й ін.) та злочинної поведінки (Ю. Антонян, Ю. Ємець, А. Зелінський, Н. Карпов, Г. Риснюк та ін.), психологічні аспекти підліткової злочинності (Т. Алексєєва, С. Беличева, Н. Ковальчишина, І. Коцюба, О. Ставицька, О. Ярош, С. Яковенко та ін.); детермінанти делінквентної поведінки (Г. Бадалян, В. Бочелюк, Т. Герасимів, Ф. Гобечія, О. Каргіна, Т. Перепелиця й ін.) та характеристики психічних і психологічних проявів неповнолітніх правопорушників (І. Горькова, Н. Греса, К. Ігошев, А. Кржечковський, Т. Курбатова, О. Личко, Н. Малиш, Ф. Махов, І. Пономаренко, А. Реан, Н. Сарджвеладзе, В. Ульянова, I. Sarason й ін.); взаємозв'язок делінквентної поведінки та патологічних проявів психіки (Л. Балабанова, Т. Висковатова, Н. Греса, О. Гришко, О. Дозорцева, Ю. Дроздовський, А. Дячук, Р. Ісаков та ін.); врахування статевої диференціації та гендерного підходу до вивчення психологічних характеристик підлітків із девіантною і делінквентною поведінкою (О. Ковальов, Р. Масагудов, О. Мушинська, Г. Сафін, К. Сироквашина, L. Schaffoer та ін.); формування психологічної стійкості дітей та підлітків у важких кризових ситуаціях та особливості прояву у них віктимної поведінки (Ю. Воронова, С. Гарькавець, Т. Комар та ін.); вплив сім'ї на формування особистості підлітка та його становлення в динамічно змінюваному суспільстві (А. Гельбак, М. Комщикова, І. Кон, W. David та ін.).

Учені актуалізують проблему підготовки майбутніх фахівців до взаємодії з делінквентними підлітками (Л. Жадекайте, Ю. Монашкіна, Я. Чаплак, С. Янкевич та ін.). Розроблено науково-методичний ресурс для практичних психологів, соціальних педагогів та соціальних працівників щодо роботи з девіантними та делінквентними підлітками, а саме: з профілактики (Р. Благута, А. Лобанова, Ю. Меркулова, В. Оржеховська, Д. Пономарева, В. Татенко, Т. Титаренко, М. Чуносков, D. Andrews та ін.); корекції (Н. Белевич, Л. Галушко, М. Дмитрієв, О. Єгорова, Н. Клішевич, А. Луценко, Т. Окушко, В. Панок О. Толчініна, І. Фурманов та ін.); ресоціалізації

(Я. Васильєва, С. Коробейников, Д. Пономарьова, І. Саламатіна, І. Шамриленко та ін.) із застосуванням інноваційних технік і технологій особистісно-орієнтованого та суб'єктно-вчинкового підходів.

Водночас аналіз наукового фонду на тлі багатогранності вивчення проблеми підліткової делінквентності дозволив констатувати недостатній рівень розробленості концептуального й прикладного її аспектів. Поза увагою вчених залишаються питання розвитку психологічних особливостей особистості, що забезпечують стійкість її правомірної поведінки, зокрема у ситуаціях криміногенних спокус; корекції психологічних утворень делінквентної поведінки, що має стійкий у часі ефект й унеможливорює відповідний рецидив; надання психологічної допомоги підліткам із делінквентною поведінкою з урахуванням індивідуальних та вікових особливостей. Актуальність проблеми та об'єктивні потреби її вирішення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – **“Формування здатності до протистояння криміналізації особистості підлітка”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану наукових розробок лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за темою “Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі” (номер держреєстрації 0109U000558).

Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 11 від 25.11.2013 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 10 від 17.12.2013 р.).

Мета дослідження полягає у з'ясуванні психологічних характеристик особистості підлітка, які підвищують його здатність протистояти криміналізації та розробленні програми цілеспрямованих формувальних впливів.

В основу дослідження покладено **припущення**, згідно з яким:

- здатність особистості підлітка до протистояння явищам криміналізації зумовлюється низкою психологічних характеристик (закономірностями його поведінки, способами поведінки у конфліктних ситуаціях та їх походженням);
- цілеспрямовані психолого-педагогічні впливи істотно підвищують здатність підлітка протистояти проявам криміналізації.

Для досягнення поставленої мети та враховуючи припущення, були поставлені такі **завдання**:

1. Визначити основні наукові підходи до дослідження здатності протистояти криміналізації особистості підлітка; з'ясувати сутність правомірної поведінки підлітків та її психологічні детермінанти.
2. Емпірично дослідити здатність підлітка протистояти криміналізації.
3. Виявити комплекси психологічних характеристик особистості підлітка, що підвищують його здатність протистояти проявам криміналізації.
4. Розробити та апробувати програму психологічного тренінгу для формування здатності особистості підлітка, протистояти криміналізації.

Об'єкт дослідження – процес формування особистості підлітка, здатного протистояти криміналізації.

Предмет дослідження – психологічні характеристики особистості підлітка як

детермінанти підвищення здатності протистояти проявам криміналізації.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз та узагальнення наукових даних щодо чинників правомірної поведінки особистості;

емпіричні: констатувальний етап експерименту (спостереження за особливостями поведінки підлітків з різними рівнями здатності протистояти криміналізації; письмове опитування із застосуванням змодельованих ситуацій; Вісбаденський опитувальник до застосування методу позитивної психотерапії і сімейної психотерапії (WIPPF) Н. Пезешкіана і Х. Дайденабах; експертне оцінювання, спостереження, вивчення біографії, бесіда); формувальний етап експерименту (психологічний тренінг, письмове опитування, спостереження, бесіда); *математичні:* методи описової статистики (обчислення відсоткових часток, середніх значень); φ^* – кутове перетворення Фішера; t -критерій Стьюдента; ρ – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена; факторний аналіз первинних статистичних даних (за допомогою програми IBMSPSS Statistics, версія 21.0) з подальшим використанням методів головних компонент і варімакс-обертанням; G -критерій знаків.

База дослідження. Психодіагностичне дослідження проводилося на базі Новодавидківської та Бобовищанської загальноосвітніх шкіл I–III ступенів Мукачівської районної ради та установ правових органів Закарпатської області. До дослідження було залучено 162 підлітки.

Дослідження проводилось у три етапи (пошуковий, експериментальний, підсумковий) упродовж 2013–2017 років.

Наукова новизна і теоретична значущість дисертаційної роботи:

уперше визначено зв'язок здатності особистості підлітка протистояти криміналізації з його первинними (терпіння, схильність до впорядкованого розподілу робочого часу і дозвілля (час), довіра, надія, ніжність) та вторинними (чесність, слухняність, увічливість, справедливість, культура поведінки з грошима, охайність) актуальними здібностями, здатністю творчо вирішувати конфліктні ситуації та перейняте від батьків позитивне ставлення до оточуючих; *виокремлено* типи здатності підлітків протистояти криміналізації (залежно від міри її зв'язку з поведінковими особливостями): емоційно-інтуїтивний, комунікативний, розсудливий оптимістичний та виконавчий;

поглиблено та розширено розуміння завдань і змісту профілактичної роботи з підлітками з метою запобігання делінквентної і злочинної поведінки: встановлено можливість формування здатності підлітка протистояти криміналізації; обґрунтовано особистісні й поведінкові детермінанти, запропоновано методи їх застосування;

подальшого розвитку набули теоретичні уявлення про психологію особистості підлітка, здатного протистояти явищам криміналізації, виокремлено психологічні характеристики особистості підлітка як умови підвищення здатності протистояти таким асоціальним впливам.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що розроблено й апробовано програму цілеспрямованого формування психологічних характеристик підлітків, що підвищують їхню здатність до протистояння криміналізації і може

застосовуватись у практиці роботи практичних психологів, соціальних педагогів та соціальних працівників з метою профілактики делінквентної поведінки підлітків. Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані у викладанні навчальних дисциплін “Психологія вікова та педагогічна”, “Диференційна психологія”, “Психологія сім’ї”, “Психологія особистості” та спецкурсів з підготовки фахівців галузей “Психологія”, “Соціальна педагогіка”, “Соціальна робота”, у системі підвищення їхньої кваліфікації.

Результати дослідження **впроваджено** в практику навчального процесу Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 678 від 14.12.2017 р.), Інституту екології економіки і права (довідка № 398 від 21.12.2017 р.), Новодавидківської Загальноосвітньої школи I–III ступенів Мукачівської районної ради Закарпатської області (довідка № 01-26/218 від 21.12.2017 р.), Бобовищанської Загальноосвітньої школи I–III ступенів Мукачівської районної ради Закарпатської області (довідка № 01-26/218 від 21.12.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. В опублікованій у співавторстві праці [8] особистий внесок здобувача полягає в розробленні змодельованих ситуацій, що містять криміногенні спокуси для підлітків.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – “Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства” (Одеса, 2012; 2014; 2016); “Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти” (Київ, 2013; 2014); “Генеza буття особистості” (Київ, 2016); “Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя” (Суми, 2016); “Модернізація педагогічної освіти: виклики XXI століття” (Київ, 2016); “Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (PPMSRPR)” (Київ, 2017); “Особистість та її історія ” (Ніжин, 2017); *міжнародному освітньому конгресі* “Наукова еліта у розвитку держав ” (Київ, 2014); *науково-практичній конференції з міжнародною участю* “Методи і технології соціальної психології та психотерапії в умовах сучасного суспільства” (Київ, 2014); *всеукраїнських* – “Актуальні проблеми та особливості діяльності психолога в закладах освіти” (Умань, 2013); “Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність” (Київ, 2014); “Реалії та перспективи євроінтеграційного розвитку післядипломної педагогічної освіти України” (Ужгород, 2016); “Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти” (Київ, 2016; 2017); *науково-практичному семінарі* – “Теоретичні та методичні засади практичної психології: динаміка розвитку” (Ялта, 2013); *круглому столі* “Провідні тенденції та закономірності становлення базових парадигм української психології” (Київ, 2017); засіданнях лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (Київ, 2012–2017).

Публікації. Результати дослідження відображено у 14 наукових публікаціях, серед них 7 статей у наукових фахових виданнях України; 1 стаття у виданні, що входить до наукометричних баз даних Index Copernicus; 1 стаття у зарубіжному науковому періодичному виданні; 5 публікацій у збірниках матеріалів наукового-

практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (285 найменувань, з них 11 іноземною мовою) та 6 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 175 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 259 сторінок. Робота містить 20 таблиць, 12 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету, сформульовано припущення та завдання дослідження, об'єкт, предмет, методи, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість дослідження, наведені відомості щодо апробації та впровадження результатів дослідження; дані про публікації, обсяг та структуру дисертаційної роботи.

У першому розділі – **“Теоретичні основи дослідження проблеми здатності особистості підлітків протистояти криміналізації”** – висвітлено основні аспекти підліткової злочинності як наукової проблеми, визначено психологічні детермінанти делінквентної і правомірної поведінки особистості у поглядах вітчизняних і зарубіжних учених.

На підставі проаналізованих наукових джерел у дослідженні окреслено особистісно орієнтований та суб'єктно-вчинковий підходи як базові методологічні основи здатності підлітка протистояти власній криміналізації (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, І. Бех, Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко, В. Рибалко, А. Реан, С. Рубінштейн, Т. Татенко та ін.). Для означення поведінки підлітків, які зловмисно порушують норми права, науковці в галузі психології вживають поняття “делінквентна” (О. Бондарчук, О. Змановская, Н. Клішевич, М. Кікалішвілі, В. Менделевич, В. Татенко, С. Яковенко, Р. Frick та ін.), “асоціальна” (О. Гришко, О. Кочемировська та ін.), “злочинна” (Ю. Антонян, В. Ємельянов та ін.) та “протиправна” (Т. Герасимів, О. Можайкіна та ін.), “криміногенна” (М. Коченов, С. Кудрявцев, О. Ратинов, А. Реан та ін.). Учені зауважують на зниження вікової межі залучення підлітків до злочинного способу життя та її яскраво виражений груповий характер, що є проявом прагнення до емансипації від впливу дорослих, наслідком реакції групування з однолітками, схильності до соціального ризику; отримання морального, психологічного, фізичного і матеріального захисту в групі від домагань оточуючих, можливості самоствердитись, компенсувати свої недоліки, які наявні в офіційній сфері стосунків. Особливістю груп неповнолітніх злочинців є наявність спільних кримінальних інтересів, що виникають під впливом кримінального лідера – суб'єкта впливу, який задає такій групі програму злочинної діяльності, що є наслідком поглиблення соціальної дезадаптації у здійснюваних підлітками дрібних правопорушеннях, за які їх досить рідко притягують до відповідальності (І. Муханова, Ю. Швалб); перехідним періодом від важковиховуваності до кримінальної поведінки (Н. Максимова). Спільним для всіх цих видів порушень поведінки є повною мірою виражена криміналізація особистості.

Під криміналізацією особистості підлітка розуміємо процес формування в нього поведінки, яка не відповідає правовим нормам, суспільній моралі та має чітко

окреслені антисоціальні ознаки різного ступеня вираження, тобто делінквентної, злочинної поведінки. Здатність підлітка протистояти криміналізації розуміємо як психологічну характеристику його особистості, що проявляється у готовності діяти відповідно до правових і моральних норм у ситуаціях криміногенних спокус.

Вченими доведено, що ризик криміналізації особистості підлітка зумовлюється як негативними зовнішніми впливами, так і його специфічними віковими особливостями. За В. Аверіним, К. Ігошевим, В. Поліщуком, В. Татенком, С. Яковенком та іншими дослідниками, такими віковими особливостями є нестійкість і непостійність суб'єктивних виявів (раптовість виникнення потягів, переважання збудження над гальмуванням, часті зміни у виробленні гальмівних реакцій), підвищена емоційність (гостра сприйнятливність, безпосередність переживань), яскраво виражений інтерес до пізнання навколишньої дійсності та формування власної оцінки, прагнення до самоствердження і самостійної діяльності, поверховість самосвідомості й усвідомлення значущості словесних подразників.

Встановлено, що за повноцінного використання потенціалу особистості підлітка можлива корекція схвальної поведінки (І. Булах, О. Власова, Л. Вольнова, Н. Клішевич, І. Кон, В. Оржеховська, В. Павелків, І. Пономаренко, О. Толчиніна й ін.). У цей віковий період максимальна увага скеровується на розвиток моральної свідомості та духовних цінностей підлітка з метою формування його правомірної поведінки (І. Бех, М. Боришевський, І. Кравченко, Е. Помиткін, О. Попова, В. Рибалко, І. Романишин, Г. Свіденська та ін.)

Аналіз наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників із проблем порушень підлітками правових норм засвідчив, що психологічними детермінантами їхньої делінквентної поведінки є соціальні впливи (Д. Авдєєв, Ю. Антонян, А. Бандура, О. Бондарчук, Л. Вольнова, Н. Гаркавенко, Т. Герасимів, О. Ставицька та ін.), психофізіологічні причини (О. Бізюк, Б. Благута, А. Дячук, В. Ємельянов, В. Менделевич та ін.), особистісні утворення (Л. Балабанова, В. Бочелюк, Н. Греса, Н. Завацька, А. Зелінський, К. Ігошев, І. Левченко, Н. Малиш, Л. Спицькай та ін.). Визначальну роль відіграють особистісні чинники, які акумулюють психофізіологічні особливості й життєвий досвід та позначаються на зовнішніх впливах. Соціальні обставини і ситуації, що містять криміногенні спокуси, є своєрідним “пусковим механізмом”, який актуалізує тенденції делінквентної поведінки підлітка.

Узагальнення результатів наукових досліджень (В. Васильєв, І. Кошова, В. Кудрявцев, Т. Куниця, О. Тарнавська, О. Ярош та ін.) щодо правомірної поведінки підлітків є підставою для визначення зовнішніх і внутрішніх детермінант.

До зовнішніх детермінантів правомірної поведінки відносять: загальноприйняті у суспільстві правові традиції, довірливі й теплі стосунки у сім'ї та за її межами; позитивний соціальний досвід дитини, набутий за зразками поведінки батьків; сприятливі соціально-економічні та суспільно-політичні обставини; задовільне матеріальне становище.

Внутрішні детермінанти: а) сфера знань і умінь: знання правових норм; звичка дотримуватися закону, набутий досвід правової поведінки; вміння конструктивно поводитися з іншими; високий рівень інтелекту й соціального розвитку, ерудованість; б) смислова сфера: осмислене ставлення до життя; здатність відрізнити чесноти від

пороків; смислова наповненість морального вибору; розуміння необхідності дотримуватися норм права; ставлення до закону як до вищої соціальної цінності; усвідомлення прав, обов'язків і свобод своїх та інших людей; можливості задовольнити актуальну потребу відповідно до правових норм; в) особистісні якості: розвинена рефлексія та вимогливе ставлення до себе, що поєднується з почуттям своєї гідності; здатність встановлювати дружні стосунки з іншими та прояв моральних якостей; активність, організованість, цілеспрямованість, що поєднуються з відповідальністю і почуттям обов'язку перед суспільством; г) емоційні особливості: позитивне ставлення до норм права; розвинене почуття страху бути покараним, притягненим до відповідальності; нетерпимість до аморальних, неправомірних учинків; д) мотиваційна сфера: гармонійно розвинені матеріальні й духовні потреби; сформованість моральних ідеалів та втілення у них конкретних цілей особистості; установка дотримуватися правових норм.

Аналіз наукових праць О. Ларіної, Н. Максимової, Т. Малихіної, Ю. Меркулової й інших дослідників, у яких розглядаються психологічні детермінанти делінквентної (також протиправної, злочинної, асоціальної) і правомірної поведінки підлітків, засвідчив, що вчені припускають можливість того, що різновиди цієї поведінки зумовлені певними особливостями особистості або їх сукупністю й окремими зовнішніми чинниками. На основі підтверджених припущень розроблялися програми профілактики або корекції делінквентної поведінки. Втім, через відсутність цілісного бачення особистості загалом (у тісному поєднанні різних сфер життя індивіда і переплетенні різних часових перспектив його розвитку) поза увагою науковців залишилися важливі психологічні характеристики, що становлять основу здатності протистояти криміналізації.

У другому розділі – ***“Емпіричне дослідження здатності особистості підлітків протистояти криміналізації”*** – обґрунтовано методи дослідження здатності підлітків протистояти криміналізації та психологічних характеристик підлітків із різними рівнями розвитку цієї здатності, описано процедуру проведення емпіричного дослідження та проаналізовано його результати.

Для вивчення здатності підлітків протистояти криміналізації проводилося письмове опитування за шістьма змодельованими ситуаціями, що містять у собі криміногенні спокуси для цієї вікової категорії: 1) ненавмисна крадіжка (“приваблива річ знаходиться не на своєму місці”); 2) хуліганство у відповідь на провокації; 3) хуліганство як спосіб структурування часу; 4) делінквентна поведінка як спосіб адаптації до середовища, завоювання визнання у групі; 5) делінквентна поведінка, що виникає на підґрунті соціально прийнятної мети і супроводжується невмінням передбачити можливі негативні наслідки своїх дій; 6) делінквентна поведінка, зумовлена обмеженим життєвим досвідом (не беруться до уваги всі обставини). У змодельованих ситуаціях брали участь однолітки досліджуваних однієї статі. У розвитку подій, передбачуваних у ситуаціях, наявна невизначеність, коли суб'єкту треба вибрати спосіб поведінки. Усе це дає обстежуваним можливість ідентифікуватися з персонажем та проявити індивідуальну позицію у ситуаціях криміногенних спокус.

Емпіричне дослідження проводилось у два етапи. На *першому* етапі (2015 рік) перевірялась валідність запропонованих у письмовому опитуванні змодельованих

ситуацій. До дослідження були залучені 60 підлітків: 20 підлітків загальноосвітньої школи у яких порушень поведінки не спостерігалось; 20 підлітків, які перебували на обліку у міліції (через дрібне хуліганство та бійки); 20 підлітків, які виховувались у пенітенціарному закладі для неповнолітніх. Визначення валідності запропонованих ситуацій засвідчило, що у групі підлітків, за якими не спостерігалось порушень поведінки, знижену здатність протистояти криміналізації мали дві особи; у групі підлітків, які перебували на обліку в міліції, таку здатність мали дев'ять осіб; у групі підлітків, які виховувались у пенітенціарному закладі для неповнолітніх, знижену здатність протистояти криміналізації мали 18 осіб. При цьому в першій групі таке порушення стосувалося лише названої вище шостої ситуації; у другій – четвертої – шостої; у третій – першої, третьої – шостої ситуації. Застосування методу кутового перетворення Фішера довело достовірність відмінностей між групами за кількістю осіб із зниженою здатністю протистояти криміналізації. Так, при порівнянні першої і другої груп $\varphi^*=2,61$, $p\leq 0,003$; при порівнянні другої і третьої груп $\varphi^*=3,24$, $p\leq 0,001$. Це дало змогу дійти висновку, що запропоновані в анкеті змодельовані ситуації доцільно застосовувати для діагностики здатності підлітків протистояти криміналізації.

На *другому* етапі емпіричного дослідження (2015–2016 рр.) застосовувалося письмове опитування за змодельованими ситуаціями, Вісбаденський опитувальник до застосування методу позитивної психотерапії і сімейної психотерапії (WIPPF) Н. Пезешкіана та Х. Дайденабах та спостереження. За мету ставилося вивчити особистість загалом, в онтогенетичному (історичному) ракурсі її розвитку, в сукупності всіх тих психологічних характеристик, що зумовлюються соціалізацією.

Вибірку було сформовано методом еквівалентних груп: збережене співвідношення за статтю і віком у групі обстежуваних, які не притягувалися до відповідальності, відповідно до такого співвідношення у групі тих, хто перебував на обліку в правоохоронних органах. При цьому група обстежуваних, які не перебували на обліку, була вдвічі більшою. За мету ставилося дотримуватися вимог методів математичної обробки даних до кількості респондентів при подальшому розподілі досліджуваних на підгрупи: а) підлітки, здатні протистояти криміналізації; б) підлітки із зниженою здатністю протистояти криміналізації.

У ході емпіричного дослідження з'ясували: 1) наскільки підлітки здатні протистояти криміналізації у виокремлених нами випадках; 2) психологічні характеристики особистості підлітків: закономірності поведінки (“актуальні здібності” – у термінах Н. Пезешкіана), способи поведінки у конфліктних ситуаціях (“способи реагування на конфлікти” – у термінах Н. Пезешкіана), походження способів поведінки (“моделі наслідування” – у термінах Н. Пезешкіана) з високим та зниженим рівнем здатності протистояти криміналізації; 3) співвідношення здатності підлітків протистояти криміналізації із закономірностями їхньої поведінки, способами реагування на конфлікти та походженням поведінкових особливостей.

Результати письмового опитування із застосуванням змодельованих ситуацій для діагностики здатності підлітків протистояти криміналізації та їх аналіз засвідчують: найчастіше підлітки схильні піддаватися криминогенним спокусам у ситуаціях: а) коли треба враховувати приховані негативні обставини (25% досліджуваних); б) коли намагаються адаптуватися до нового соціального

середовища чи завоювати визнання у групі (18%); в) коли спонукання до делінквентних дій завуальовується соціально прийнятною метою (12% досліджуваних).

За здатністю протистояти криміналізації, як засвідчили результати опитування, виокремлено такі підгрупи підлітків: 1) підлітки з досвідом делінквентної поведінки, здатні протистояти криміналізації у ситуаціях кримінальних спокус (37% осіб); 2) підлітки з досвідом делінквентної поведінки зі зниженою здатністю протистояти криміналізації у ситуаціях криміногенних спокус (63%); 3) підлітки з правомірною поведінкою, здатні протистояти криміналізації у ситуаціях криміногенних спокус (73,1 %); 4) підлітки з правомірною поведінкою зі зниженою здатністю протистояти криміналізації у ситуаціях криміногенних спокус (26,9 %). Як бачимо, здатність протистояти криміналізації може бути зниженою у підлітків, за якими не спостерігалася делінквентна поведінка на момент дослідження.

Застосування критерію Фішера для перевірки відмінностей у відсотковому розподілі досліджуваних у підгрупах (підлітки із досвідом делінквентної поведінки та з правомірною поведінкою) загалом засвідчило, що ці групи істотно різняться за здатністю протистояти криміналізації ($\varphi_{emp}=4,458$ при $p \leq 0,001$): частка осіб, які піддаються криміногенній спокусі, у групі підлітків з делінквентною поведінкою набагато більша. Це дає підстави для твердження, що підлітки з правомірною поведінкою частіше проявляють здатність протистояти криміналізації, ніж підлітки, які мають досвід делінквентної поведінки.

Аналіз закономірностей поведінки підлітків із різними рівнями здатності протистояти криміналізації засвідчив: у досліджуваних із правомірною поведінкою та стійкістю до криміногенних спокус більшою мірою виражені (порівняно з іншими підгрупами підлітків) такі психологічні характеристики поведінки, назви яких подано у термінах Н. Пезешкіана (рис. 1).

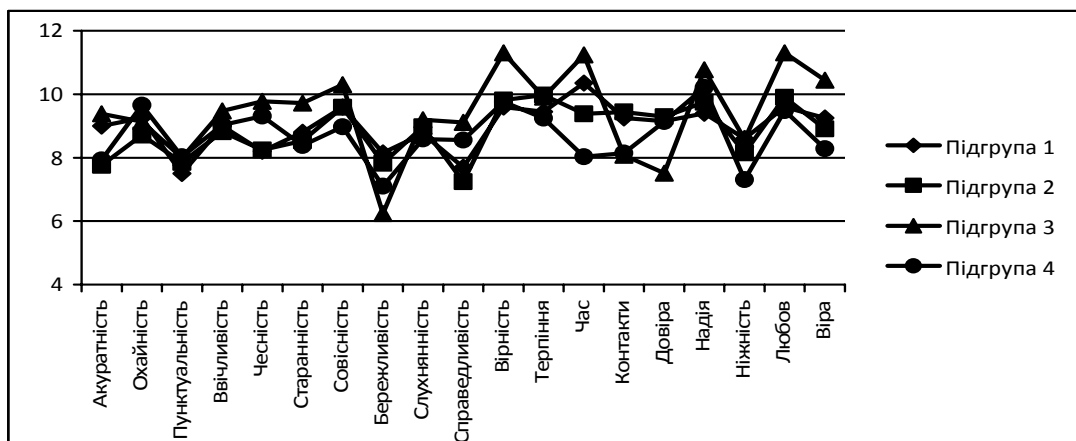

Рис. 1. Співвідношення показників закономірностей поведінки досліджуваних: підгрупа 1 – підлітки з досвідом делінквентної поведінки, здатні протистояти криміналізації; підгрупа 2 – підлітки з досвідом делінквентної поведінки із зниженою здатністю протистояти криміналізації; підгрупа 3 – підлітки з правомірною поведінкою, здатні протистояти криміналізації; підгрупа 4 – підлітки з правомірною поведінкою зі зниженою здатністю протистояти криміналізації

А саме: показник акуратності свідчить про прагнення до порядку, впорядкованості простору довкола себе; показник увічливості – хороші манери, дружелюбність, здатність бути люб'язним; показник чесності – здатність до

відкритого висловлювання своєї думки; показник старанності – готовність протягом тривалого часу віддаватись напруженій та стомлюючій роботі для досягнення певної мети; показник совісності – принциповість, ретельність у справах, довершеність; показник бережливості – культура поведінки з грошима; показник слухняності – здатність дотримуватись прохань, доручень, наказів авторитетної людини, однак без намагання бездумно її наслідувати; показник справедливості – здатність керуватись у своїй поведінці передусім розумними міркуваннями, ніж особистими прихильностями; показник вірності – сталість у поглядах, непорушність принципів; показник часу – схильність до впорядкованого розподілу робочого часу і дозвілля; показник довіри – намір піддавати сумніву інформацію з навколишнього середовища; показник надії – оптимізм й орієнтацію на краще майбутнє; показник любові – здатність добросердно ставитися до інших, сприймати особистість іншої людини; показник віри – здатність встановлювати стосунки з незвіданим у самому собі, в навколишньому світі; цікавитись питаннями сенсу життя).

Аналіз співвідношення показників способів реагування підлітків із різними рівнями здатності протистояти криміналізації на конфліктні ситуації засвідчив: досліджувані із правомірною поведінкою та стійкістю до криміногенних спокус більшою мірою (порівняно з іншими підгрупами підлітків) схильні реагувати на конфлікти через сферу “фантазія”. Показник її вираження свідчить про намагання вирішувати проблеми на рівні інтуїції й творчого пошуку (рис. 2).

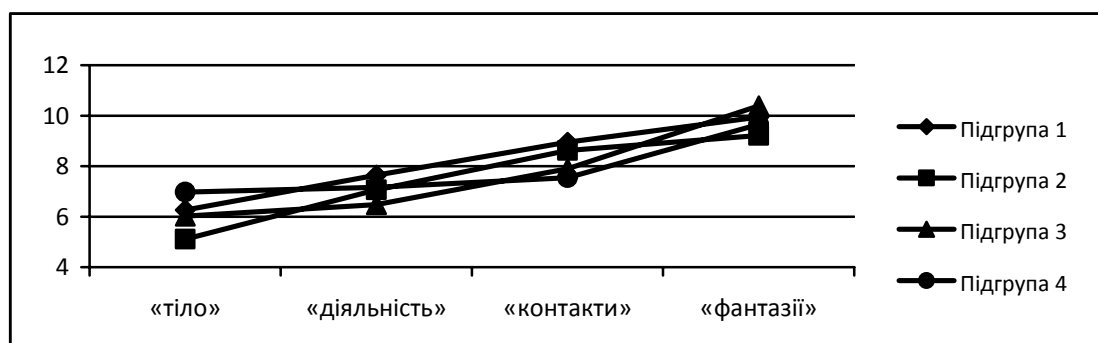

Рис. 2. Співвідношення показників способів реагування на конфлікти: підгрупа 1 – підлітки із делінквентною поведінкою, здатні протистояти криміналізації; підгрупа 2 – підлітки з делінквентної поведінки із зниженою здатністю протистояти криміналізації; підгрупа 3 – підлітки з правомірною поведінкою, здатні протистояти криміналізації; підгрупа 4 – підлітки з правомірною поведінкою із зниженою здатністю протистояти криміналізації

Аналіз співвідношення показників способів поведінки підлітків із різними рівнями здатності протистояти криміналізації засвідчив: досліджувані з правомірною поведінкою та стійкістю до криміногенних спокус більшою мірою (порівняно з іншими підгрупами підлітків) демонструють високі показники за моделями наслідування “Я (мати)”, “Я (батько)”, “Ти”, “Ми”. Це означає, що підлітки сприймають свої стосунки з батьками (і матір’ю, і батьком) та стосунки між батьками як позитивні, теплі, а ставлення батьків до навколишнього світу як відкрите, терпиме, сердечне (рис. 3).

Аналіз співвідношення здатності досліджуваних протистояти криміналізації із закономірностями їхньої поведінки, способів реагування на конфліктні ситуації та походженням поведінкових особливостей (за допомогою методу факторного аналізу) дав змогу виокремити типи особистостей підлітків, які здатні протистояти

криміналізації, а саме:

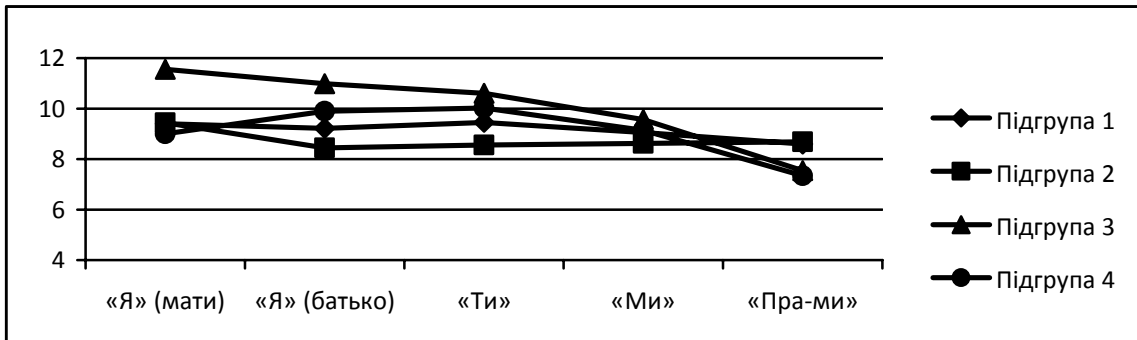

Рис. 3. Співвідношення показників походження способів реагування на конфлікти досліджуваних: підгрупа 1 – підлітки з делінквентною поведінкою, здатні протистояти криміналізації; підгрупа 2 – підлітки з делінквентною поведінкою із зниженою здатністю протистояти криміналізації; підгрупа 3 – підлітки з правомірною поведінкою, здатні протистояти криміналізації; підгрупа 4 – підлітки з правомірною поведінкою із зниженою здатністю протистояти криміналізації

1) емоційно-інтуїтивний тип (об'єднує такі найбільш вагомі (зі значенням $\geq 0,7$) первинні здібності підлітка, що виявляють емоційну сферу: ніжність (0,713), терпіння (0,847), час (0,915), а також сферу “фантазія” (0,937) як спосіб реагування на конфліктні ситуації, що свідчать про здатність особистості керуватись інтуїцією, творчістю;

2) виконавчий тип – об'єднує такі психологічні характеристики: охайність (0,741), чесність (0,793), слухняність (0,845), що, за Н. Пезешкіаном, є вторинними здібностями особистості;

3) комунікативний тип – об'єднує такі психологічні характеристики, пов'язані із спілкуванням: увічливість (0,777) як вторинну актуальну здібність людини, “контакт” (0,713) як спосіб реагування на конфлікти, а також спосіб поведінки “Ми” (0,751) як модель її наслідування);

4) розсудливий тип – об'єднує такі поведінкові характеристики з найбільшим значенням: бережливість (-0,868 – знак “-” вказує на протилежне значення цієї актуальної здібності – впорядкованість (культура поведінки з грошима і речами) та справедливість (0,832). Такі вторинні здібності передбачають поведінку підлітка, яка керується розумними міркуваннями;

5) оптимістичний тип – згруповує такі психологічні характеристики з найбільшим значенням: довіру (0,764) і надію (0,839). Ці первинні актуальні здібності підлітка передбачають: здатність сприймати себе й інших у їхній неповторності; позитивну установку на певні способи поведінки, якими володіє підліток чи яких від нього очікують; здатність визнавати перспективи свого розвитку; орієнтацію на майбутнє.

Виокремлені типи особистостей підлітків (що вміщують актуальні здібності; способи реагування на конфлікти та способи поведінки, моделі наслідування) враховано при розробленні заходів цілеспрямованого впливу на формування здатності підлітків протистояти криміналізації.

У третьому розділі – **“Програма цілеспрямованого формування психологічних характеристик особистості підлітків, що підвищує здатність протистояти криміналізації”** – обґрунтовано принципи, методи і прийоми; описано зміст програми психологічного тренінгу та апробовано його в різних цільових групах, доведено

ефективність формувального етапу експерименту.

Мета програми психологічного тренінгу – формування психологічних характеристик особистості підлітків щодо підвищення здатності протистояти криміналізації, зокрема: терпіння (здатність чекати, відтермінувати виконання бажань); час (здатність приділяти собі та іншим достатню кількість часу, вміння його розподіляти); ніжність (здатність виявляти любов і ласку в стосунках з іншими і приймати їх від інших суб'єктів взаємодії); вміння прислухатись до своєї інтуїції і творчо вирішувати конфлікти; прагнення до порядку; добросовісність; правдивість; зважання на прохання інших; увічливість; здатність до щирого і відкритого спілкування; вміння розпоряджатися грошима і речами; вміння бути справедливим; здатність сприймати себе й інших у їхній неповторності; здатність визнавати перспективи свого розвитку – орієнтація на майбутнє тощо. Програма психологічного тренінгу передбачає роботу з батьками підлітків, щоб показати дорослим, яким чином вони мають сприяти формуванню психологічних характеристик. Програмою передбачалось актуалізувати і розвивати вміння батьків налагоджувати близькі і теплі стосунки з дітьми, відкрито та сердечно ставитися до кожної людини, оскільки їхню поведінку, манери наслідують підлітки. Програма психологічного тренінгу ґрунтувалась на таких принципах: 1) розвивальна стратегія взаємодії – орієнтація на сприяння позитивним змінам особистості у процесі діалогу; 2) інтеріоризація розвивального впливу – висновки підлітків із вирішення ситуацій морального вибору, що мають стати їхніми глибокими переконаннями; 3) безпосередність впливу – передача інформації у діалоговій взаємодії; 4) формування стереотипів правомірної поведінки – залучення підлітків до руйнування або зміни стереотипів поведінки, яка знижує їхню здатність протистояти криміналізації; зміна референтної групи; залучення підлітків до інших видів діяльності; 5) формування образу “Я” як особистості, стійкої до криміногенних спокус.

Програма психологічного тренінгу передбачала застосування різних методів і прийомів роботи, серед яких: групова дискусія; ігрові методи; бесіда; розповідь; пояснення; інтерв'ю; аналіз життєвих випадків; спостереження; самоаналіз (рефлексія); перегляд відеоматеріалів; розігрування ситуацій, заданих певною вправою чи грою; робота з притчами; наратив.

Для апробації програми тренінгу було сформовано експериментальну і контрольну групи (по 36 підлітків віком 14–15 років у кожній). До складу цих груп увійшли: підлітки без досвіду делінквентної поведінки з високою здатністю чинити опір криміналізації (по 20 осіб), підлітки без досвіду делінквентної поведінки із зниженою здатністю до протистояння криміналізації (по 10 осіб), підлітки з досвідом делінквентної поведінки і високою здатністю протистояти криміналізації (по 3 особи), підлітки із досвідом делінквентної поведінки та із зниженою здатністю протистояти криміналізації (по 3 особи).

Для проведення формувального етапу експерименту було залучено 72 досліджуваних. При цьому брали до уваги територіальне розташування шкіл, необхідність збереження співвідношення за статтю і віком у групі досліджуваних, які не притягувалися до відповідальності, не перебували на обліку в правоохоронних органах, відповідно до такого співвідношення у групі тих, хто мав такі приводи;

важливість дотримання вимог до застосування методів математичної обробки даних до кількості респондентів при подальшому розподілі їх на підгрупи: а) без досвіду делінквентної поведінки та б) з досвідом делінквентної поведінки.

Психологічний тренінг впроваджувався впродовж навчального року і вмещував 15 занять (одне заняття у два тижні за рахунок варіативної частини навчального плану). Проведення тренінгу передбачало: 1) фасилітуюче спілкування; 2) рефлексію; 3) відкритість та щирість спілкування; 4) розігрування життєвих ситуацій, що містять ризик криміналізації, закріплення обраних варіантів поведінки як оптимальних у кількох аналогічних ситуаціях; 5) комплексність, глибинність, системність та індивідуальність у формуванні образу “Я”, що володіє психологічними характеристиками, необхідними для забезпечення стійкості до криміногенних спокус. Робота мала груповий характер – здійснювалась або у групі в цілому, або у підгрупах. Перевагу надавали видам роботи з опертям на життєвий досвід підлітків.

Відзначимо, що досліджувані з цікавістю і задоволенням відвідували запропоновані їм заняття і заходи, охоче виконували різні види робіт.

Ефективність впроваджуваних заходів перевірялася завдяки веденню спостережень за досліджуваними та бесідам із ними за допомогою методу повторної діагностики досліджуваних експериментальної і контрольної груп із використанням прийому письмового опитування, аналогічного до застосовуваного на констатувальному етапі експерименту (діагностика проводилася з підлітками, які на початку формувального етапу експерименту виявили знижену здатність протистояти криміналізації). Порівнювалися також наявні зміни у формуванні здатності підлітків протистояти криміналізації (за допомогою критерію знаків G).

Результати апробації розробленої програми психологічного тренінгу для підлітків з метою підвищення їхньої здатності протистояти криміналізації дають підстави стверджувати про доцільність використання запропонованих методів і прийомів дослідницької роботи.

Таблиця

**Дослідження здатності підлітків
експериментальних і контрольних груп протистояти криміналізації
за результатами формувального етапу експерименту**

<i>Результати</i> <i>Група</i>	<i>Позитивні</i>	<i>Нульові</i>	<i>Негативні</i>	G_{emp}	P
Експериментальні	17	1	0	1	$\leq 0,01$
Контрольні	0	16	2	—	—

Встановлено статистично значуще зростання показників здатності підлітків протистояти криміналізації ($p \leq 0,01$); істотне зменшення проявів нездатності протистояти криміногенним спокусам у таких ситуаціях, як урахування прихованих негативних обставин, адаптування у новому соціальному середовищі чи завоювання визнання у групі; спонування до делінквентних дій соціально прийнятною метою; позитивних змін у розвитку особистості підлітків: зростання здатності

керуватись у своїх діях розумними міркуваннями, структурувати свій час, зважати на прохання виконувати доручення та вказівки, керуючись здоровим глуздом, критично ставитися до різної інформації, раціонально розпоряджатися з грошима, сприймати особистість іншої людини, усвідомлювати сенс життєвих ситуацій та життя загалом, прислухатися до своєї інтуїції, творчо вирішувати різні проблеми. Зберігання особистісних і поведінкових змін, що відбулись у процесі психологічного тренінгу (після участі в тренінгу підлітки з досвідом делінквентної поведінки) демонструють правомірну поведінку протягом тривалого часу.

Наявність статистично значущих позитивних змін у формуванні здатності досліджуваних експериментальної групи протистояти криміналізації свідчить про ефективність розробленої програми психологічного тренінгу.

ВИСНОВКИ

Теоретичне узагальнення науково-практичних розробок проблеми профілактики та подолання делінквентної поведінки неповнолітніх, емпіричне дослідження здатності підлітків протистояти криміналізації, визначення та апробація методів і прийомів цілеспрямованого формування цієї здатності стали підґрунтям для формулювання низки висновків.

1. Здійснений аналіз спеціальних джерел з проблеми дозволив визначити основні наукові підходи до дослідження здатності особистості підлітка протистояти криміналізації; сформувані цілісне уявлення про сутність правомірної поведінки особистості підлітка та психологічні детермінанти.

На підставі здійсненого категорійно-поняттєвого аналізу під криміналізацією особистості підлітка розуміємо процес формування в нього поведінки, яка не відповідає правовим нормам, суспільній моралі та має чітко окреслені антисоціальні ознаки різного ступеня вираження, тобто делінквентної, злочинної поведінки. Здатність підлітка протистояти криміналізації розуміємо як психологічну характеристику його особистості, що проявляється у готовності діяти відповідно до правових і моральних норм у ситуаціях криміногенних спокус.

Ризик виникнення відхилень у поведінці підлітка зумовлюється як негативними зовнішніми впливами, так і його специфічними віковими особливостями, серед яких: нестійкість і непостійність (раптовість виникнення потягів, переважання збудження над гальмуванням, часті зміни у виробленні гальмівних реакцій); підвищена емоційність (гостра сприйнятливність, безпосередність переживань); чітко виражене бажання пізнати навколишню дійсність та формувати власні оцінки щодо неї; поривання до самоствердження і самостійної діяльності; поверховість самосвідомості й усвідомлення значущості словесних подразників.

Психологічними детермінантами правомірної поведінки підлітків можуть бути як зовнішні, так і внутрішні чинники. Узагальнені зовнішні чинники можна описати як досвід довірливих і теплих стосунків у сім'ї та досвід засвоєння загальноприйнятих у суспільстві правових традицій тощо. До внутрішніх чинників відносимо знання правових норм, уміння правовідповідно поводитись як умова набуття досвіду правової поведінки, свідоме сприйняття сенсу свого життя і поведінки, розвинені позитивні особистісні якості, шанобливе ставлення до норм

права, налаштованість на їх дотримання тощо.

2. Обґрунтовано необхідність письмового опитування за змодельованими ситуаціями як методу діагностики здатності підлітків протистояти криміналізації. Виявлено, що особливостями здатності підлітків протистояти явищам криміналізації є: знижений рівень її прояву в ситуаціях: а) в яких слід враховувати приховані негативні обставини; б) коли підлітки намагаються адаптуватися до нового соціального середовища чи завоювати визнання у групі; в) коли спонукання до делінквентних дій завуальовано соціально прийнятною метою.

3. Встановлено на основі емпіричного дослідження психологічні характеристики підлітків з високим і зниженим рівнями здатності протистояти криміналізації. Психологічні характеристики вивчалися згідно з теорією позитивної психотерапії Н. Пезешкіана про актуальні здібності людини як регулятори її поведінки, сфери перетворення конфліктів як способів реагування на конфліктні ситуації та моделі наслідування, як шляхи походження певних поведінкових особливостей.

Констатовано, що здатність підлітків протистояти криміналізації (за Н. Пезешкіаном) взаємопов'язана з їхніми первинними (час, любов, віра, ніжність, довіра, надія, вірність) та вторинними (акуратність, чесність, старанність, культура поведінки з грошима, справедливість) актуальними здібностями, здатністю творчо вирішувати конфліктні ситуації та перейнятим від батьків позитивним ставленням до свого оточення (дітей, один до одного, до інших суб'єктів взаємодії). Виявлено тісний зв'язок здатності протистояти криміналізації з первинними актуальними здібностями: з часом, любов'ю, вірою; слабший зв'язок – із вірністю, ніжністю, надією; обернений зв'язок – із довірою. Виявлено слабкий зв'язок здатності протистояти криміналізації з вторинними актуальними здібностями: з охайністю, старанністю, справедливістю, чесністю; обернений зв'язок з бережливістю. Виявлено слабкий зв'язок творчого підходу у вирішенні конфліктних ситуацій із здатністю протистояти криміналізації. Простежено більш тісний зв'язок здатності підлітків протистояти криміналізації з моделлю наслідування “Я (мати)” та меншою мірою з моделями наслідування “Я (батько)”, “Ти”, “Ми”.

Обґрунтовано, що формування здатності протистояти криміналізації супроводжується не окремими переліченими психологічними особливостями поведінки, а їх комплексами. Так, у підлітків із високим рівнем здатності протистояти криміналізації спостерігається п'ять видів поєднань актуальних здібностей, способів реагування на конфлікти та моделей наслідування: 1) терпіння, час, ніжність і спосіб реагування у конфліктних ситуаціях “фантазія”; 2) чесність, слухняність; охайність 3) ввічливість, “контакт” і “Ми”; 4) бережливість і справедливість; 5) довіра і надія.

3. Виокремлено типи особливостей підлітків, що здатні протистояти вияву криміналізації: 1) емоційно-інтуїтивний (підлітки здатні відтерміновувати виконання бажань, впорядкованого розподілу часу; сприймають іншу людину як особистість, проявляють творчість у вирішенні конфліктних ситуацій); 2) виконавчий (підлітки прагнуть до організованості й злагодженості, впорядкованості простору довкола себе, здатні вважати на прохання, доручення, накази авторитетної людини, однак без намагання бездумно їм наслідувати; здатні

до відкритого висловлювання своєї думки); 3) комунікативний (підліткам властиві хороші манери, дружелюбність; здатні бути люб'язними, встановлювати і підтримувати стосунки при виникненні проблем; наслідувати від батьків відкрите, товариське ставлення до оточуючих людей); 4) розсудливий (підлітки здатні розпоряджатися грошима та речами, керуватись у своїй поведінці розумними міркуваннями більше, ніж особистими схильностями); 5) оптимістичний (підлітки здатні сприймати себе й інших у їхній неповторності, критично оцінювати інформацію, визнавати перспективи свого розвитку, розуміти відносність досягнутого).

4. Запропоновано програму цілеспрямованого формування здатності підлітків протистояти криміналізації, здійснено її апробацію та перевірено ефективність. Обґрунтовано, що для підвищення здатності підлітків протистояти криміналізації пріоритетними напрямками є: розвиток їхньої розсудливості; схильності раціонально планувати свій час, організовувати активний простір, розумно розпоряджатися грошима; вироблення комунікативних якостей; вміння налагоджувати і підтримувати стосунки при виникненні проблем; розвиток здатностей до творчого вирішення конфліктних ситуацій; здатність зважати на прохання інших, виконувати доручення, накази авторитетної людини, однак без намагання бездумно їм наслідувати; вміння визнавати перспективи свого розвитку; виховання старанності; інтересу до питань сенсу життя.

Проведене дослідження не вичерпує всіх запитів зазначеної проблеми.

Подальшого вивчення вимагають проблеми розроблення та апробації тренінгової програми з батьками підлітків, спрямованої на підготовку дорослих до підвищення здатності їхніх дітей протистояти криміналізації, а також дослідження проблеми формування здатності підлітків із різними особливостями психічного здоров'я протистояти криміногенним спокусам.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Кіраль А. Й. Психологічні особливості прояву тривожності у вихованців дитячого будинку. *Наука і освіта*. 2012. Темат. спецвип.: Проект “Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства”. № 10/CVXI. С. 108–112.
2. Кіраль А. Й. Психологічні детермінанти правомірної та делінквентної поведінки підлітків. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Київ: ДП “Інформаційно-аналітичне агенство”, 2013. Вип. 25, Т. X. С. 665–673.
3. Кіраль А. Й. Девіантність – ключова проблема соціально-психологічних досліджень. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. пр. Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. № 2 (34). С. 125–130.
4. Кіраль А. Й. Методи дослідження психологічних детермінант здатності підлітків протистояти криміналізації. *Теоретичні та прикладні проблеми психології*: зб. наук. пр. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2015. Т. 2, № 3 (38). С. 173–180.
5. Кіраль А. Й. Психологічні детермінанти делінквентної поведінки у період

підліткової кризи. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Київ; Ніжин: ПП Лисенко, 2016. Вип. 9: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Т. IX. С. 594–607.

6. Кіраль А. Й. Кримінальна злочинність неповнолітніх: шляхи запобігання. *Психологічні науки: проблеми та здобутки*: зб. наук. ст. Київ: КиМУ, 2017. Вип. 10. С. 68–83.

7. Кіраль А. Й. Психологічний тренінг здатності підлітка протистояти криміналізації: зміст та технологія. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Київ; Ніжин: ПП Лисенко, 2017. Вип. 10: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Т. IX. С. 305–323.

Публікації у зарубіжних виданнях та виданнях, що входять до наукометричних баз даних

8. Кіраль А. Й., Марусинець М. М. Протистояння криміналізації у підлітковому віці: експериментальний аспект дослідження. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Hamilton, Ontario, L8N 3x3 Canada, 2017. Number 5, volume 23. С. 27–35. (ISSN2313–7525)

9. Кіраль А. Й. Принципи побудови цілеспрямованого психологічного впливу на формування здатності підлітків до протистояння криміналізації. *Український психологічний журнал*. 2017. № 3 (5). С. 113–123. (Index Copernicus)

Матеріали та тези доповідей конференцій

10. Кіраль А. Й. Сутнісні характеристики поняття “делінквентна поведінка” (тези). *Генеza буття особистості*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 груд. 2017). Київ: Інформ.-аналіт. агенство, 2017. С. 50–51.

11. Кіраль А. Психологічна характеристика підліткової злочинності. *Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (PPMSRPR)*: матеріали XIX Міжнар. конф. молодих науковців (17 берез. 2017). Київ: Логос, 2017. С. 105–108.

12. Кіраль А. Й. Протистояння криміналізації і девіантності у сутнісних характеристиках підлітків. *Провідні тенденції та закономірності становлення базових парадигм української психології*: матеріали круглого столу (Київ, 1 черв. 2017). Київ: ДП “Інформаційно-аналітичне агенство”, 2017. С. 20–21.

13. Кіраль А. Й. Вплив соціальної напруженості на вікову делінквентність підлітків. *Особистість та її історія*: зб. матеріалів VII Міжнар. наук.-практ. конф. (16–17 листоп. 2017). Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2017. С. 78–80.

14. Кіраль А. Й. Психологічна сутність здатності підлітків до протистояння криміналізації / *Synytysya scientific heritage in the context of current psychology of training and development*. Regular link <https://fdotadotr.wordpress.com/synytysya-scientific-heritage-in-the-contextof-current-psychology-of-training-and-development> / G. S. Kostiuk Institute of psychology of the National academy of educational sciences of Ukraine, 2016. p. 15

АНОТАЦІЇ

Кіраль А. Й. Формування здатності до протистояння криміналізації особистості підлітка. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Інститут педагогічної

освіти і освіти дорослих НАПН України. – Київ, 2018.

У дисертації здійснено теоретичний аналіз досліджуваної проблеми в зарубіжній та вітчизняній психології. На основі особистісно орієнтованого та суб'єктно-вчинкового підходів розкрито сутність поняття “делінквентна поведінка особистості підлітка”, визначено особливості та здатності особистості протистояти криміногенним спокусам.

Характеризуються типи змодельованих ситуацій, у яких підлітки найбільш схильні піддаватись криміногенним спокусам. Констатовано важливість формування здатності особистості як суб'єкта протистояти криміналізації. Обґрунтовуються специфічні психологічні характеристики підлітків, здатних протистояти криміналізації. За допомогою емпіричного дослідження виявлено поведінкові особливості (актуальні здібності, способи реагування на конфлікти та моделі наслідування) підлітків, що більшою мірою пов'язані з їхньою здатністю протистояти криміналізації. Обґрунтовується наявність типів особистостей підлітків, здатних протистояти криміналізації (залежності від міри зв'язку цієї здатності з поведінковими особливостями): емоційно-інтуїтивного, виконавчого, комунікативного, розсудливого, оптимістичного. Доведено, що для оптимізації формування особистості підлітка, здатного протистояти криміналізації, доцільно здійснювати цілеспрямований психологічний вплив на розвиток його особистісних поведінкових утворень. Запропоновано програму психологічного тренінгу, застосування якої дає змогу підвищувати здатність підлітків протистояти криміналізації.

Ключові слова: особистість підлітка, делінквентна поведінка, правомірна поведінка, здатність протистояти криміналізації, актуальні здібності, спосіб реагування на конфлікти, модель наслідування, психологічна характеристика.

Кираль А. Й. Формирование способности к противостоянию криминализации личности подростка. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология / Институт педагогического образования и образования взрослых. – НАПН Украины, Киев – 2018.

В диссертации осуществлен теоретический анализ исследуемого личностного образования в зарубежной и отечественной психологии. Раскрыто сущность понятия “делинквентное поведение личности подростка”, его особенности и способности противостоят криміногенным соблазнам на основе личностно ориентированного и субъектно-поведенческого подходов.

Констатировано важность развития способности личности как **субъекта** противостоят криминализации. Охарактеризованы типы смоделированных ситуаций, в которых подростки наиболее подвержены риску поддаться криміногенным соблазнам в условиях: 1) когда приходится учитывать скрытые негативные обстоятельства; 2) когда пытаются адаптироваться в новой социальной среде или завоевать признание в группе; 3) когда побуждение к делинквентным

действиям вуалируется социально приемлемой целью.

Эмпирическим путем выявлены поведенческие особенности подростков (актуальные способности, способы реагирования на конфликты и модели подражания) наиболее связанные с их способностью противостоять криминализации. У подростков, способных противостоять криминализации, более развиты такие первичные актуальные способности, как терпение, время, нежность, доверие, надежда. У них более выражены вторичные актуальные способности – опрятность, честность, послушание, вежливость, культура обращения с деньгами, справедливость. Подростки, демонстрирующие высокую способность противостоять криминализации, способны творчески решать конфликтные ситуации, позитивно относиться к окружающим. При этом развитие способности противостоять криминализации обусловлено комплексами перечисленных особенностей поведения.

Обосновывается наличие типов подростков, способных противостоять криминализации, в зависимости от степени связи этой способности с поведенческими особенностями. Выделены следующие типы: эмоционально-интуитивный (более выражены терпение, время, нежность и реагирование в конфликтных ситуациях благодаря сфере “фантазия”); коммуникативный (наблюдаются взаимосвязи хорошо развитых вежливости, реагирования в конфликтных ситуациях благодаря сфере “контакт”, модели подражания поведения “Мы”); рассудительный (наблюдаются взаимосвязи с бережливостью как упорядоченного поведения с деньгами, вещами и справедливостью); оптимистический (взаимосвязан с доверием и надеждой), исполнительный (развиты опрятность, честность, послушание).

Доказано, что для оптимизации формирования личности подростка, способного противостоять криминализации, целесообразно осуществлять целенаправленное психологическое воздействие на развитие его личностных поведенческих образований. Предложена программа психологического тренинга, применение которой позволяет повышать способность подростков противостоять криминализации.

Ключевые слова: личность подростка, делинквентное поведение, правомерное поведение, способность противостоять криминализации, актуальные способности, способ реагирования на конфликты, модель подражания, психологическая характеристика.

Kiral A. Y. Formation of the ability to confront the criminalization of an adolescent personality. – Qualifying scientific work published as a manuscript.

Scientific thesis for the Degree of Candidate of Psychological Sciences in the specialty 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology / Institute of Professional Education and Adult Education of NAPS of Ukraine. – Kyiv, 2018.

In the dissertation the theoretical analysis of the problem under investigation in foreign and domestic psychology is carried out. On the basis of personally oriented and subjective-behavioral approaches, the essence of the concept of "delinquent behavior of the teenager's personality" is defined, the features and abilities of the personality to resist

criminogenic temptations are determined.

The importance of developing the personality's ability to resist criminalization is stated. The author characterizes types of simulated situations in which teenager are most exposed to risk of succumbing to criminogenic temptations under the following conditions: 1) when it is necessary to take into account the hidden negative circumstances; 2) when they try to adapt in a new social environment or to gain recognition in a group; 3) when the motivation for delinquent actions is covered up as a socially acceptable goal.

The teenagers' behavioral characteristics (i.e. actual abilities, ways of responding to conflicts and models of imitation), which are most related to their ability to resist criminalization, are empirically determined. Teenagers, who are able to resist criminalization, have some primary abilities, which are more developed than those of their peers, such as patience, time, tenderness, trust, and hope. Their secondary abilities, i.e. neatness, honesty, obedience, politeness, money management, justice, - are also expressed to a greater extend. Teenagers, who demonstrate a high ability to resist criminalization, are able to solve conflict situations creatively, to react positively to others. At the same time, the development of the ability to resist criminalization is conditioned by the complex of the above-mentioned features of behavior.

The article substantiates the existence of types of teenager who are able to withstand criminalization, depending on the degree of connection of this ability with behavioral characteristics. The following types are distinguished: emotional-intuitive (patience, time, tenderness and reaction in conflict situations thanks to the sphere of "fantasy" are more expressed); communicative (there are interrelations of well-developed politeness, reaction in conflict situations thanks to the sphere of "contact", models of imitation of the 'we'-behavior); reasonable (there are relationships between thrift as a well-ordered money management, things and justice), optimistic (interconnected with trust and hope), executive (neatness, honesty, obedience are developed).

It is proved that to optimize the development of the personality of a teenager, who is able to resist criminalization, it is expedient to carry out a purposeful psychological influence on the development of his personal behavioral formations. A program of psychological training is offered, the application of which allows increasing the teenagers' ability to resist criminalization.

Key words: teenager's personality, delinquent behavior, compliance with the law, ability to resist criminalization, abilities, way of responding to conflicts, model of imitation, psychological characteristics.

Підписано до друку 26.04.2018 р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9
Тираж 100. Зам. 32.

Видавництво “Науковий світ”
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Казимира Малевича, 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit@mail.ru
Сайт: nsvit.cc.ua